

Rius, camins i paraules de confluència

Actes de les IV Jornades
sobre els altres parlars valencians

Edició a cura de
Vicent Garcia i Emili Casanova

Col·lecció «Estudis Comarcals» 21

Edició composta amb el tipus Adobe Caslon Pro; l'interior s'ha imprés sobre paper Prinset Ivory de 90 g/m² i la coberta, sobre cartolina image Silk de 350 g/m²

© 2025, del pròleg: Emili Casanova Herrero; Vicent Garcia Perales

© 2025, les autores i els autors

© 2025, d'esta edició:

Institució Alfons el Magnànim
Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació
Diputació de València
Corona, 36 — 46003 València
Tel. +34 963 883 169
magnanim@dival.es
www.alfonselmagnanim.net

ISBN: 978-84-1156-105-1

DL: V-4236-2025

Disseny de coberta: Eugenio Simó

Imatge de coberta: Panoràmica d'Ademús elaborada des d'una fotografia de Josep Montesinos

Maquetació: Ortogràfic. Disseny i Comunicació. Xàtiva (la Costera)

Impressió: Gráficas Marí Montañana. Almàssera (l'Horta Nord)

Índex

Tres glotónimos churros y otras churradas Xaverio Ballester	15
Ensenyament de llengües i parles valencianes de base castellano-aragonesa i murciana Alexandre Bataller Català	41
Ensenyament de llengües i prejudicis lingüístics en un centre de secundària de la Serrania Ana Bellido Rubio - Alexandre Bataller Català	57
La castellanización morfológica de <i>rabal</i>, <i>talaya</i> y <i>zafranar</i> en la rotulación oficial de Aragón (Cantavieja, La Cuba, Mosqueruela, Puertomingalvo, Rubielos de Mora) y de la Comunidad Valenciana (El Castillo de Villamalefa, Cortes de Arenoso, Ludiente, Villahermosa del Río y Zucaina) José Castillo Gil	73
Aspectos del habla cotidiana en Bugarra y Gestalgar (Los Serranos y Bajo Turia) Julián Espada Rodríguez	107
<i>Nace una esperanza: una fuente para el pueblo de Altura... y otra para el habla local de la villa</i> Esther Fernández López	125
La Vall de Almonacir: razón para recobrar su denominación Antoni Garcia i Osuna	145

Caracterització de la parla d'Ademús a través de l'ALPI en contrast amb les aportacions del <i>Vocabulario de Enguera</i> de Joseph Gulsoy Vicent F. García Perales	211
Antroponímia medieval del Racó d'Ademús (segles XIII-XIV) Pere D. Garzón Serrano	259
Delimitación de las partidas de Ademuz a partir del avance catastral (1900-1924) Enrique Gubern Hernández	323
El habla titagüña en Simón de Rojas Clemente Fernando Martín Polo	345
<i>Brasas entre la ceniza: Un volumen de literatura popular de tradición oral de Villahermosa (Castellón)</i> Luis Monferrer-Catalán	383
<i>Las palabras de un pueblo: [Diccionario descriptivo del habla de Villahermosa (Castellón), hacia 1950-1975]</i> Luis Monferrer-Catalán	413
Habla y literatura murcianas en la Orihuela de Miguel Hernández Juan José Navarro Avilés	439
<i>Che sarà, sarà quel che sarà! O sobre la frustrada aprobació de un nuevo Estatuto de Autonomía de la Región de Murcia [2019-2021], y el tratamiento mínimo, pero cierto, de la materia lingüística autóctona; frustración, salvo que prosperen los recursos formulados ante el Tribunal Constitucional y la cuestión, en su caso, se reconduzca</i> Ángel Custodio Navarro Sánchez	457
<i>Pino Cacho (Casas Bajas, Valencia) y Cancho Cachado (Moralzarzal, Madrid): rastreando viejas palabras en la toponimia</i> Emilio Nieto Ballester	493

Desarrollo y extensión de orientalismos léxicos en un enclave multilingüe a partir de los atlas lingüísticos Pilar Peinado Expósito	505
Les localitats xurres de Castelló, segons les dades de l'Atlas Lingüístico de la Península Ibérica Maria Pilar Perea	519
De la mimoria al diccionario. (La elaboración del Diccionario Churro. Pautas y importancia) Antoni-Josep Porta Coello	541
Caudete y Villena: dos hablas muy relacionadas Miguel Requena Marco	557
Atles lingüístic del xurro en La Serrania César Salvo	631
El churro entra en el aula en el carro del cómic Vicent Sebastián-Fabuel	653
Toponimia histórica de Chulilla: tierra y memoria Vicent Sebastián-Fabuel	661
Aproximación a la fraseología de la Serranía de Turia y otras comarcas de habla churra: locuciones verbales y adverbiales José Tomás Varea Varea	709
Vocabulario técnico de las actividades relacionadas con el esparto en la Serranía de Valencia Robert Rubio i Vicent	743

Pròleg

Les llengües no naixen ni viuen en laboratoris, sinó en les veus de la gent, en les valls, en les serres i en les cruïlles on es troben els camins, en les fronteres entre llengües i pobles. I la nostra Comunitat Valenciana posseeix dos llengües: una, la valenciana, que com a llengua del rei Jaume I, dels Furs i d'una bona part dels repobladors valencians ha estat sempre la llengua de l'administració, de la literatura i de la zona més rica, la costa, la llengua de prestigi fins l'època moderna; l'altra, l'aragonesa, llengua també de milers de valencians a l'Edat Mitjana, que s'ha mantingut a l'interior ajudat pels fluxos aragonesos amb una influència major del castellà, sense cap prestigi i substituït a poc a poc pel castellà estàndard i de la Cort. Però les dos han conviscut en molts pobles i especialment en les capitals del regne, a València ciutat i comarca, i les dos necessiten hui protecció, respecte i reviscolament sociolingüístic. I, sobretot, voluntat de recuperar-les literàriament i col·loquialment. Necessiten, això sí, una convivència estreta dels parlants i una adequada protecció, perquè les dos són de tots els valencians i en les dos viuen una part de les formes, els conceptes, la fraseologia i l'esperit de l'altra: aragonesismes bàsics en el valencià (esvarar-se, templat, xop) i valencianismes en l'aragonés i murcià (feixuc-fejudo, rabassa-rabaza, reballar).

Este volum, fruit de la *IV Jornada sobre els parlars valencians de base castellano-aragonesa i murciana, els altres parlars valencians*, celebrat a Ademús el juliol de 2022, dins del *II Simposi La Cruz de los Tres Reinos*, nés una mostra eloqüent. En ell es donen la mà filòlegs, historiadors, sociolingüistes i apassionats del territori per oferir una mirada plural, profunda i respectuosa sobre uns parlars fronterers, híbrids, a voltes menystinguts, però sempre vius i parlats per persones amb sentiment i identitat, per valencians. Només per raons econòmiques s'han separat les actes del *II Simposi La Cruz de los Tres Reinos. Una ventana desde la frontera. Territorio, cultura y hablas* en dos publicacions: una, *En los Tres Reinos: encuentros de ciencia, arte y patrimonio*, a cura de Josep Montesinos, editat per la Universitat de València, 2024, 311 pgs.; l'altra, la present, dedicada als treballs de l'àrea filològica, volum que

que fa augmentar els estudis publicats en les Jornades anteriors de València-2008 (*Els altres parlars valencians*, 2010), Ènguera-2013 (*Camins, terres i paraules*, 2014) i el Villar-2016 (*Serres, identitats i paraules*, 2017).

El conjunt d'articles reunits ací constituïx una contribució fonamental per entendre millor la complexitat lingüística del País Valencià interior i la seua relació amb les terres veïnes de l'Aragó i de Castella, però també la relació tan estreta i convivencial des de sempre amb la resta de l'antic Regne de València, amb intercanvi de llengües, de vides i de valors. Lluny de simplificacions o essencialismes, els autors i autores d'estos treballs abracen la diversitat com a valor científic i humà i així el volem transmetre a tots els valencians, tinguen la ideologia que tinguen.

Obri el volum l'estimulant reflexió glotonomàstica de **Xaverio Balles-ter**, que revisita amb agudesia crítica els termes «xurro», «chapurreao» i «ser-rano», i en resseguix els orígens, usos i connotacions, tant des del punt de vista etnogràfic com lingüístic. La seua aportació convida a pensar en el poder dels noms i en com les paraules que fem servir per designar les llengües configuren també les percepcions socials i les identitats.

Diverses contribucions aborden el paper de l'ensenyament i la transmissió lingüística en contextos de diglòssia i estigma dialectal. Així, **Alexandre Bataller** reflexiona sobre les oportunitats educatives i patrimonials dels parlars de base castellano-aragonesa i murciana, mentre que **Ana Bellido** i el mateix Bataller documenten les actituds lingüístiques en un institut de la Serrania, en una aproximació que conjuga observació directa i anàlisi crítica.

Un dels fils conductors d'esta obra és, sense dubte, el treball sobre el territori: les paraules dites des d'un lloc, amb una història i una pràctica social determinada. En eixe sentit, resulten especialment reveladores les aportacions de **José Castillo Gil**, qui analitza les formes castellanitzades de noms tradicionals com *rabal*, *talaya* o *zafranar*, les monografies sobre Bugarra i Gestalgar de **Julián Espada** i la caracterització del parlar de Caudete-Cabdet comparada amb la del seu veí Villena, de **Miguel Requena**. El rigor documental d'estos estudis, combinat amb la sensibilitat cap a la identitat local, els convertix en veritables testimonis d'una realitat lingüística en transformació. En este mateix camp destaquen les aportacions de primera magnitud de **César Salvo** i **Fernando Martín Polo**, sobre la Serrania, dos dels estudiosos més importants d'esta zona, la més ben estudiada de totes, els dos lamentablement traspasats sense vore estes actes publicades, que deixen un forat molt difícilment substituïble.

Hi ha també espai per al valor emocional i literari de les paraules. Els treballs de **Luis Monferrer-Catalán** sobre la literatura popular i el diccio-

nari descriptiu de Villahermosa constitueixen una aportació imprescindible per a la recuperació de la memòria oral, mentre que **Juan José Navarro Avilés** traça una connexió vibrant entre les parles murcianes i l'univers poètic de Miguel Hernández.

Una altra línia d'interés és l'atenció a la fraseologia i la creativitat expressiva de les parles populars, com en l'article de **José Tomás Varea**, que recull i comenta dites i expressions de Tuéjar-Toixa i altres comarques veïnes. En estos materials es detecta una vitalitat i un enginy lingüístic que sovint escapen als focus de la norma, però que bateguen en el dia a dia del parlar viu i que mostren com són presents també en la resta dels valencians. A més, s'hi afeg el vocabulari propi dels oficis, ací representat pel lèxic de l'espert, treball pioner de **Robert Rubio**.

La dimensió històrica i toponímica també té un pes destacat. El lector podrà aprofundir en la repoblació i l'antroponímia medieval d'Énguera (amb **Pere D. Garzón**), en la configuració cadastral i onomàstica de les partides d'Ademús (**Enrique Gubern**), en la toponímia històrica de Chulilla (**Vicent Sebastián-Fabuel**), i en l'estudi minuciós de la relació entre lèxic i toponímia del mestre **Emilio Nieto**, tot plegat amb una combinació d'analítica precisa i de respecte pel substrat humà que habita el paisatge.

L'estudi dels atles és un dels punts destacables del llibre que presentem, tant per la visió panoràmica que mostren com per la profunditat de les seues autores, **Pilar Peinado** i **Pilar Perea**. Precisament **Vicent Garcia Perales** va estudiar la parla d'Ademús a partir de l'*ALPI* i la va confrontar amb el *Vocabulario de Enguera* de Gulsoy, en la conferència inaugural (general) del Simposi.

En una temàtica filològica tan ampla com la d'estes Jornades sobre els altres parlars valencians va estar molt ben rebuda la xarrada d'**Ángel-Custodio Navarro** sobre la protecció i reconeixement jurídic de les parles de la Comunitat de Múrcia i el treball modèlic d'**Antonio Garcia Osuna** sobre la recuperació lingüística de les denominacions antigues dels pobles. Esperem que molts dels municipis s'animen a recuperar els noms tradicionals en valencià com a exònims i completen l'estudi de la toponímia local, molt canviada per centenars d'anys de superposició del castellà normatiu.

Finalment, cal destacar la voluntat d'innovació pedagògica, divulgativa i de reciclatge dels parlars de base aragonesa per a la vida diària d'algunes propostes, com la de portar el xurro a l'aula a través del còmic (amb **Sebastián-Fabuel**), de la recuperació de la llengua pròpia d'Altura en una producció audiovisual inseparable de la vida tradicional per **Esther Fernández**, o la descripció del *Diccionario Churro* per part d'**Antoni-Josep Porta Coello**, que demostra que la lexicografia també pot ser una eina de recu-

peració identitària i que el xurro viu no només a València sinó també en les zones limítrofes d'Aragó.

Este llibre no és només un recull de treballs acadèmics: també dona veu a unes comunitats que han mantingut vives unes formes de parlar úniques, a cavall entre mons, entre serres i rius, entre el record i la parla, que no voldríem que es perderen, pel seu valor en elles mateixes però també com a testimoni i exemple de la relació històrica entre valencians i la necessitat de tindre'ls com a model per fer que qualsevol vullga conèixer i respectar el parlar propi dels altres valencians. És, en definitiva, una finestra oberta des de la frontera –exterior i interior– perquè tots som i vivim en la frontera, en els límits d'u amb els altres. Que servisca, també, per travessar-la amb coneixement, empatia i estima per la llengua viva, per la llengua de tots, per la llengua dels que conformaren este país, regne o comunitat, on tots cabem –parlem com parlem– des del respecte a la diversitat, a les característiques diferencials de l'altre.

Estes Jornades i estos estudis necessiten més gent, més visions diferents complementàries i més amplitud temàtica. Per això, ja hem continuat la primera setmana d'octubre de 2025 estudiant estes parles; esta vegada des de Sax-Saix i des de Cabdet-Caudete, on –com a Énguera– el valencià va viure fins al segle XVIII i on hui viu com a substrat del castellà o com a recialles lingüístiques i onomàstiques. Esteu tots invitats a llegir estes actes i a participar en la pròxima publicació de les *V Jornades sobre els parlars valencians de base castellanomurciana i castellanoaragonesa*. Les vostres aportacions de qualsevol tipus seran benvingudes i la vostra presència també.

Emili Casanova Herrero (Universitat de València)

Vicent Garcia Perales (Universidad Cardenal Herrera – CEU)

Caracterització de la parla d'Ademús a través de l'ALPI en contrast amb les aportacions del *Vocabulario de Enguera* de Joseph Gulsoy

Vicent F. Garcia Perales
(Universidad Cardenal Herrera-CEU)

Ademús va formar part del projecte de l'*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI). Quan venia el bon temps, els enquestadors atlàntics feien les excursions per tota la Península a la recerca de la llengua perduda o en perill d'extinció. Així, el dijous 18 d'abril de 1935, el valencià Manuel Sanchis Guarner i l'asturià Lorenzo Rodríguez Castellano van visitar el poble i s'hi van quedar uns dies per entrevistar-se amb diverses persones, de les quals les enquestes inèdites que van recollir manualment reporten noms i cognoms. Ens trobem, doncs, amb materials molt valuosos i que estem segurs que completaran la bibliografia lingüística de la zona, encapçalada pels estudis de J. E. Gargallo.¹

Així és, després d'haver dormit les darreres dècades, aprofitem la nostra ponència inaugural del II Simposi 'La Creu dels Tres Regnes' a Ademús (juliol de 2022) per sintetitzar i divulgar el patrimoni lingüístic ademusser, tot comparant-lo amb un altre dels grans projectes de les terres castellanoparlants, el del filòleg canadenc d'origen armeni Joseph Gulsoy, últim deixeble directe del gran Joan Coromines, que ha mort el 19 d'agost de 2025, quatre dies després de complir els 100 anys, amb les obres *Vocabulario de Enguera y de la Canal de Navarrés* i *Antología de la literatura enguerina* ja publicades, com s'indica a la bibliografia. Agraïm ara i ací tot l'esforç que el professor Emili Casanova, autèntic lligam de terres sense fronteres –siguen

1 Sobre el parlar del Racó d'Ademús, a més dels treballs de GARGALLO (1987 i 2004), hauríem de citar la comunicació "Hablas de encrucijada" de Míriam Civera Jorge en el I Simposi la Creu dels Tres Regnes (Ademús, 2008), qui també publicava l'any següent una nova aportació en la revista *Ababol*. Així mateix, hem de citar VALENTÍN MORENO (2016) i JARQUE BLASCO (2005).

regnes, països o comunitats–, ha dut a terme els darrers anys acomboiant especialistes i no tan especialistes per a amalgamar en trobades erudites com esta tots els estudis locals de les altres parles nostrades valencianes, les d'origen castellano-murciano-aragonés.²

L'estructura de la nostra exposició seguirà un primer apartat introductori, en què aportarem algunes dades sobre el projecte ALPI; en segon lloc, concretarem l'ALPI d'Ademús de 1935 (circumstàncies històriques i caracterització del castellanoaragonés ademusser de fa un segle); seguidament reportarem l'actualitat del *Vocabulario* de Gulsoy i els paral·lelismes amb Ademús; en quart lloc, caracteritzarem el parlar d'Ademús a partir de l'ALPI (llengua de fa 90 anys) amb exemples molt concrets; en cinqué lloc compararem alguns resultats de l'ALPI amb l'estudi principal de la parla d'Ademús (Gargallo 1987, 2004), tot classificant les coincidències i les novetats atlàntiques. Acabarem amb l'elaboració d'una desena de mapes inèdits que donen compte de la distribució espacial de variants valencianes i castellanoaragoneses.

1. Introducció: l'ALPI

El projecte ALPI va morir –permeteu-me la llicència– en companyia de la mort del seu ideòleg, Tomás Navarro Tomás (La Roda, 1884 - Northampton, EUA, 1979), qui va ser capaç de fer publicacions octogenàries i nonagenàries sobre el primer i únic volum publicat de l'ALPI (1962), que tenia 75 mapes. Efectivament, a partir dels anys 70 ja ningú va saber atorgar la importància que tenien unes enquestes lingüístiques peninsulars majoritàriament recollides en preguera, només TNT, l'impulsor als anys 20 del que havia de ser un atlas d'Espanya i que després es va ampliar també a Andorra i Portugal, amb les tres llengües romàniques representades.³

2 Amb la trobada d'Ademús ja en van quatre de temàtica lingüística de la zona castellano-murciana-aragonesa del País Valencià, després de les de València (nov. 2008), Énguera (nov. 2013) i el Villar (nov. 2016). Les actes les va publicar Denes respectivament en 2010 (*I Jornada sobre els parlars valencians de base castellano-aragonesa*), 2014 (*Camins, terres i paraules*) i 2017 (*Serres, identitats i paraules*).

3 Tomás Navarro Tomás (La Roda 1884-Northampton, EUA 1979) va vore el seu somni fet realitat quan va rebre en 1962 el primer volum de l'ALPI als EUA, on va viure des del seu exili fins a la seua mort. Des d'aleshores mamprenqué un treball intens, amb ajuda d'una lupa, que el va conduir a diverses publicacions quasi anualment, fins que en 1975 les recopilà i les amplià en el llibre *Capítulos de geografía lingüística de la Península Ibérica* (Bogotá, Instituto Caro y Cuervo).

Diem que va morir als anys 70 perquè es produí un silenci internacional, amb algunes llacunes, amb clars i ombres, amb enveges, amb malestar entre els mateixos investigadors que van participar en el projecte. Però ara no és el moment d'analitzar-ho (remetem sobretot a l'epistolari publicat per CORTÉS CARRERES-GARCÍA PERALES en 2009), però sí que és hora de dir que l'ALPI va ressuscitar a finals del segle passat, quan un professor de la University Western of Ontario (Canadà), deixeble també de Joseph Gulsoy i, indirectament, de Joan Coromines (que també va exercir durant anys al Canadà), es posà en contacte amb Emili Casanova i amb mi per a localitzar les enquestes inèdites de l'ALPI que, segons li havien dit, els tres encarregats de la publicació de l'ALPI s'havien quedat després de la Guerra Civil i la publicació truncada de 1962: M. Sanchis Guarner (València i Palma), Lorenzo Rodríguez Castellano (Oviedo) i Aníbal Otero (Galícia). I ho aconseguí, tot publicant la seua "Segunda noticia del ALPI" (HEAP, 2002) i traent a la llum en Internet gran part dels materials que va fotocopiar.

Finalment, l'ALPI tornà a l'amo i entrà en la Glòria, seguint el símil messiànic: el CSIC (antic CEH) pren el relleu i, gràcies a diverses ajudes econòmiques i un equip de primera categoria, ha estat capaç de publicar el portal www.alpi.csic.es, on es recopila informació de primer orde per a qualsevol persona que vullga aprofundir en este ingent *Atlas Lingüístico*. La directora del projecte, Pilar García Mouton, especialista en geolingüística, lidera l'equip format pel canadenc ja citat David Heap, el portugués João Saramago, la catalana Maria Pilar Perea i el gallec Xulio Sousa, amb Inés Fernández-Ordóñez.⁴

I què és l'ALPI? Doncs un projecte, com hem dit, concebut per T. Navarro Tomás, després que R. Menéndez Pidal li l'encomanara per tal de situar els estudis de l'Escola de Filologia Espanyola a l'altura del que es feia a Europa, amb l'elaboració dels atles lingüístics, el primer del qual fou l'*Atlas Linguistique de la France* (ALF) de Jules Gilliéron, autèntic iniciador de la disciplina de la Geografia Lingüística. Navarro Tomás ensinistrà un

4 Dit siga de pas, tal com demostrem en GARCÍA PERALES (2013), l'ALPI té segell valencià sobretot per la presència de M. Sanchis Guarner: perquè en 1953 escrivia la millor monografia sobre el projecte i la cartografia lingüística del moment; perquè va ser el redactor cap de la publicació de l'ALPI de 1962; perquè dirigia l'oficina de l'ALPI (primer a Palma i després a València, ajudat de becaris com Lluís Alpera); perquè va ser ell qui va viatjar a Nova York, amb Rodríguez Castellano, per recuperar els materials perduts de la mà de Navarro Tomás. I també té caràcter valencià per l'epistolari que vam publicar des de València (CORTÉS-GARCÍA PERALES 2009), perquè TNT descendia de Villena, perquè l'infatigable Emili Casanova va ser l'ànima rescatadora (fotocopià els materials quan encara estaven a València, publicà un article sobre l'ALPI i el DCVB, dirigí la nostra tesi doctoral...). Per últim, gran part de les enquestes reposen hui a Elx (d'on el CSIC les va escanejar).

grup d'investigadors lingüistes i els va distribuir en equips de dos per cada una de les llengües romàniques peninsulars. A la zona valencianoparlant van fer les enquestes en 1935 el valencià Sanchis Guarner i el mallorquí F. de Borja Moll. La zona castellanoparlant va ser enquestada en 1934 per part de Sanchis i de L. Rodríguez Castellano.⁵

La Guerra del 36 va truncar el projecte, quan ja estaven fetes el 90% de les enquestes. De fet, Navarro Tomás es va endur a l'exili de Nova York totes estes enquestes manuscrites inèdites (no totes, com ara després especificarem), però als anys 50 les va tornar al CSIC de la mà de Sanchis i Rodríguez, que van viatjar a esta ciutat per rebre instruccions precises per publicar els 10 volums prevists. Com hem dit, només va vore la llum un simple (i enorme) volum, dirigit per Sanchis Guarner des de la seua estada a Palma (al costat de l'inseparable amic Moll) i després a València. Tot i que tenien preparada la llista del segon volum, finalment no va continuar la publicació. No sabem ben bé per què: alguns addueixen raons personals, altres diuen que van ser factors econòmics (van tancar l'aixeta des de Madrid).

La bona qüestió és que nosaltres vam mamprendre una tesi doctoral sobre l'ALPI valencià, gràcies a la tenacitat i l'olfacte d'Emili Casanova, i vam aconseguir fer-ne una tesina (1995) i una tesi (2001), amb l'estudi molt detallat i una cartografia amplíssima.⁶ La continuació ja hem dit que va córrer a càrrec del canadenc Heap i del CSIC. I encara continua, perquè l'ALPI és com l'obra de la seu.⁷

Des de Madrid, als anys 20 del segle passat, es van preparar dos qüestionaris amb quasi 1300 preguntes. D'una banda, el Quadern I (Fonètica i Morfosintaxi), amb 411 preguntes; d'altra banda, el Quadern II (Lèxic i Etnografia), que tingué dos versions, la reduïda (Quadern IIG, amb 417 preguntes) i l'ampliada (Quadern IIE, amb 836 preguntes, que va

5 L'any 1934 van dur a terme les enquestes de la zona castellanoaragonesa valenciana, durant els mesos de setembre i octubre; seguidament, entre novembre i desembre es van desplaçar a Aragó per continuar les enquestes de l'ALPI. Es conserva un diari molt peculiar de Rodríguez i Sanchis sobre les peripècies de les excursions per terres aragoneses, que, a pesar de les apreciacions personals i íntimes, aporten molta llum sobre la metodologia i la manera d'actuar dels atlàntics. Este diari va ser publicat per CASANOVA (2004).

6 Amb motiu dels 20 anys de la defensa de la nostra tesi de doctorat, vam decidir posar-la a l'abast del gran públic en els repositoris de la UV (Roderic) i de la universitat que duem en el cor, la Cardenal Herrera-CEU.

7 Recentment l'equip del CSIC ha presentat a les Illes Canàries el nou ALPI DIGITAL: "Sobre la edición interactiva del Atlas Lingüístico de la Península Ibérica (ALPI): problemas, criterios, resultados" (La Laguna, XXX Congreso Internacional de Lingüística i Filología Romàniques, 5/7/2022, a càrrec de Pilar G. Mouton, Inés Fernández-Ordoñez i J. Sousa).

ser el més utilitzat). Estos quaderns van ser editats, impresos i reimpresos a Madrid als anys 30. Com que cada equip constava de dos membres, cadascun s'encarregava d'un quadern, encara que també se'ls intercanviaven.

La selecció de localitats peninsulars va tindre uns criteris molt clars: evitaven les capitals de província, buscaven pobles molt menuts i que tingueres bastant representació (xarxa regular) de cada comarca que visitarien. Finalment es fan fer entrevistes en 527 pobles, tant de la Península com també de les Illes Balears (però no tingueren en compte ni les illes portugueses ni les Canàries; tampoc l'èuscar, que no és romànic). Les enquestes es van dur a terme entre 1931 i 1936 (a pràcticament tots els punts seleccionats), i les van acabar entre 1947 i 1956 (punts de Portugal, els Pirineus Orientals, etc.). Els enquestadors, lingüistes formats davall les ordes de Tomás Navarro Tomás, dos per cada bloc lingüístic: Sanchis i Moll per al català-valencià-balear; Espinosa Jr. i Rodríguez Castellano per al castellà; Otero i Sa Nogueira (substituint per Nobre de Gusmão i Lindley Cintra posteriorment) per al galleg-portugués.

Com que perseguïen definir les característiques pròpies de cada localitat, feren servir uns criteris bastant estrictes a l'hora de triar els informadors: dos persones, de sexe masculí (el qüestionari era eminentment agrícola), un per cada quadern, sense estudis ni instrucció, oriünds del poble i d'edat madura. Lògicament, no sempre era així i sí que apareixen dones en alguns punts d'enquesta,⁸ també persones amb pares d'altres pobles, gent amb 50 anys, etc. Però la metodologia d'enquesta sí que havia d'estar molt ben definida.⁹

Les respostes dels informants s'anotaven manualment amb notació fonètica en els quaderns impresos. L'artífex de l'alfabet fonètic romànic era T. Navarro Tomás, qui va idear un sistema de transcripció molt detallista pel que fa als fenòmens que quasi són imperceptibles a l'oïda dels profans. Així, per exemple, s'hi registraren 216 variants vocàliques *a*, *e*, *i*, *o* i *u*. Les anotacions anaven acompanyades ben sovint de dibuixos o esquemes (com ara, les parts de la casa).

8 Per exemple, a Ademús, 444 MARGARITA: "una mujer dice: <margarita>; los sujetos no saben nombre".

9 CASANOVA (2004) reporta, tal com hem dit, les aventures de dos jóvens Sanchis i Rodríguez per terres aragoneses a mode d'excursió "caprifilològica".

2. L'ALPI ademusser

Il·lustració 1. Error Ademús (ALPI 1962)

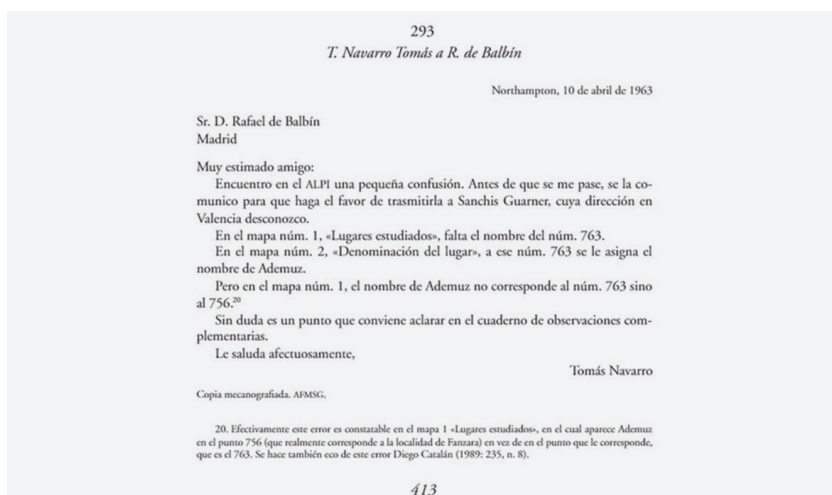
Si concretem ja els detalls de l'ALPI a Ademús, hem de començar amb dos apreciacions, una de coneguda i una altra que és novetat per als especialistes internacionals sobre l'ALPI. Conegut és, i així ho van fer notar algunes ressenyes¹⁰, que el poble d'Ademús no està ben situat en el "*Mapa 1 Lugares estudiados*", del Volum I de l'ALPI (1962):

Efectivament, Ademús és el poble número 763, mentre que el 756 correspon a Fanzara. Este error va ser advertit per carta (Northampton, 10/4/1963) de T. Navarro Tomás al director de Publicacions del CSIC, Rafael de Balbín, que s'encarregava de la consecució i publicació del primer volum de l'ALPI. Reportem la dita carta (CORTÉS CARRERES-GARCÍA PERALES, 2009: 413):

El segon aspecte que voldríem ressaltar és que, arran de les nostres investigacions i la publicació de l'epistolari de l'ALPI, tot ens fa pensar que els dos quaderns d'enquesta d'Ademús, datats en abril de 1935, no van viatjar mai als EUA de la mà de Tomás Navarro Tomás. Com sabem, el

10 Diego Catalán (1989 [1964]): "en este mapa noto dos graves errores: el punto 763, Ademuz, figura desprovisto de rótulo; mientras el 756 Fánzara, se ha apropiado indebidamente del nombre 'Ademuz'". Tal com comprovem, el net de R. Menéndez Pidal també s'equivoca en l'accentuació del topònim de Fanzara.

director de l'ALPI considerava una il·legalitat l'esclat de la Guerra, de tal manera que, en companyia d'altres intel·lectuals, va ser traslladat a València per part del Govern de la República. Posteriorment va emigrar a França (en companyia d'intel·lectuals com Antonio Machado), des d'on finalment va aconseguir establir-se als Estats Units d'Amèrica, concretament a la Columbia University de Nova York, on va traslladar tots els quaderns de l'ALPI perquè considerava que corrien perill amb la Guerra i pensava que més avant, quan vingueren nous temps (potser republicans, com ell hauria volgut), seria moment de tornar a Espanya i recomençar els treballs de l'ALPI. Estos quaderns, però, no tornarien a Madrid fins que Sanchis Guarner i Rodríguez Castellano viatjaren en 1950-1951 a Nova York, tal com hem dit, per rebre instruccions concretes de publicació i represa de les enquestes que faltaven, de la mà del mestre de la Roda. Així va ser, de fet, com el CSIC sufragà les despeses dels viatges i nòmimes dels enquestadors de l'ALPI, fins que va vore la llum el primer i únic volum en 1962.

Il·lustració 2. Carta de Navarro a Balbín, sobre error Ademús

I diem que posem en dubte que les enquestes d'Ademús viatjaren amb l'exili de Navarro als EUA perquè així ho diu Sanchis Guarner en les cartes que manté amb l'asturià Rodríguez Castellano, on intueix que Navarro va separar, de les capsas que la Junta para Ampliación de Estudios

(JAE) va traslladar a València,¹¹ les enquestes valencianes per a fer classes a la Universitat de València. De fet, pensaven que s'havien extraviat i van estar temptats de repetir novament totes les enquestes del País Valencià de l'ALPI.¹² Però Rodríguez, al final, les va trobar a Madrid (per tant, caldria concloure que de València es van traslladar a Madrid en acabar la Guerra). Fem un repàs a estos fets històrics a través de la correspondència entre els participants.

En carta del 6/6/1947, Sanchis comenta a Rodríguez Castellano que TNT li va escriure des de Nova York indicant-li que no tenia els quaderns de la província de València:

[Navarro Tomás] me ha contestado que [...] no tiene nada de Valencia ni vio nunca los cuadernos relativos a esta provincia. Tampoco recuerda la razón que pudo haber para que no llegasen a sus manos. Me imagino que él los separaría del conjunto cuando daba clase en la Universidad de Valencia durante la guerra, y que luego se habrán extraviado. De todas formas, no creo que haya otro remedio que repetirlos. Los puntos castellanos que habíamos estudiado tú y yo eran Ademuz, Tuéjar, Casinos, Pedralba, Godelleta, Caudete de las Fuentes, Dos Aguas, Anna y Teresa de Cofrentes. Había además 8 puntos de lengua catalana que habíamos hecho Moll y yo. Moll está dispuesto a repetir los puntos valencianos de lengua catalana pero no quiere hacer los de lengua castellana. Será pues preciso que tú habilites un mes para que los hagamos tú y yo otra vez.

I més avant, el 25/11/1947, Sanchis insisteix a Rodríguez en el fet que els quaderns de València estaven perduts, que no havia estat capaç de trobar-los quan va anar al CEH de Madrid:

Moll y yo tenemos Cataluña y Aragón muy adelantados. A primeros de noviembre reanudaremos nuestras excursiones y acabaremos para Navidad todo el NE. Faltará entonces lo de Valencia. No creo que los cuadernos estén

11 Efectivament, segons un document oficial (CORTÉS CARRERES-GARCÍA PERALES, 2009: 494-495) datat a València el 7/1/1938, Rodríguez Castellano, en nom de la JAE, va fer lliurament de diverses capses amb documents a la Junta Central del Tesoro Artístico del Ministerio de Instrucción Pública a València. El paquet número 9 de la Caixa 2 contenia les enquestes de Madrid, Àvila, Segòvia, Santander, Màlaga, València i Valladolid. Recordem, d'altra banda, que l'ALPI s'havia concebut per Menéndez Pidal, director del Centro de Estudios Históricos (CEH), que depenia de la JAE.

12 Finalment Sanchis sí que va repetir les de Godelleta (juliol de 1948), Tuéjar (abril de 1958) i Anna (desembre de 1948). Vegeu el nostre estudi sobre l'ALPI de la zona castellanoparlant (GARCÍA PERALES, 2010).

por el Centro; yo lo revolví todo en busca de unos cuantos de Baleares que tenía Moll durante la guerra civil [...]. Los de Valencia me consta que se los llevó Navarro a Valencia durante la guerra y que los utilizaba en las clases de Fonética y Dialectología que explicó allí. Supongo que al separarlos el conjunto se extraviarían. [...] Te recuerdo que los puntos castellanos que habíamos hecho en Valencia eran: Godelleta, Caudete, Pedralba, Tuéjar, Ademuz, Dos Aguas, Anna, Teresa de Cofrentes.

Finalment, Rodríguez comunica a Sanchis que ell sí que va trobar a Madrid els quaderns de València, i Sanchis li diu que és bona notícia però en la llista que li envia falten els pobles d'Anna i Godelleta (carta 2/3/1948):

Es una gran noticia lo de Valencia. Sin embargo, veo que la lista que me mandas es incompleta. Faltan Godelleta y Anna, pueblos que hice contigo, el último de los cuales es interesantísimo como recordarás; con Moll había hecho también el pequeño [pueblo] de Énguera que también tiene *s* sonora pero predorsal. Será, pues, preciso repetir esos puntos, pero yo solo podría hacerlo en quince días [...]. Te felicito por haberlos encontrado, porque Marañón y yo rebuscamos todos los rincones infructuosamente.

És la mateixa història repetitiva i malastruga de l'ALPI, plena de malentesos, enveges i episodis rocambolescos, com el que va portar Aníbal Otero a la presó i quasi a la mort, després que la policia portuguesa el pillara amb uns papers escrits en alfabet estrany (pensaven que era un espia rus) i el van entregar a les autoritats espanyoles, que el van condemnar a mort, però gràcies a la intercessió de Menéndez Pidal se li va commutar la pena i finalment Otero, en eixir de la presó, ja no va ser el mateix. De fet, es va dedicar a ser el “filòleg llaurador”, apartar-se de tota la vida filològica i morir després de passar per un sanatori; tot això, agreujat perquè va tindre un fill discapacitat.

Vocabulario técnico de las actividades relacionadas con el esparto en la Serranía de Valencia

Robert Rubio i Vicent¹

Introducción

El abandono de actividades cotidianas conlleva el obligado abandono del vocabulario intrínseco de la actividad, salvo algunas excepciones de palabras que se han mantenido en la cultura general a través de dichos, canciones o eventos populares.

A través de encuentros relacionados con la exposición “El Corazón de Esparto” organizada por Simona Simons en diversas poblaciones de la Serranía, se ha recopilado información sobre el esparto en reuniones grupales en el entorno de la exposición realizada en cada población, tanto en lo referido a las técnicas cultivo, aprovechamiento forestal, recolección, tratamiento de la planta, elaboración de elementos y el uso de cada uno de ellos así como del vocabulario específico de estas actividades.

El encuentro organizado con personas que han realizado tareas profesionales o domésticas usando el esparto como base de sustento o de apoyo a la economía doméstica, ha permitido recoger este legado cultural en las diversas sesiones realizadas.

La ventaja de las sesiones grupales es que se apoyan los argumentos y la memoria individual relacionados con la actividad del esparto a través de los recuerdos de las vivencias colectivas. Además, nos permite comprobar la existencia de un vocabulario uniforme y con pocas variables respecto a esta actividad.

1 Ingeniero técnico forestal; penyaparda@gmail.com

La planta del esparto

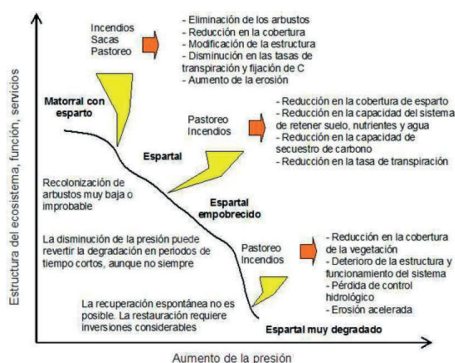
El nombre esparto viene del latín *spartium* y este a su vez del griego *spartos*, en botánica se conoce como *Macrochloa tenacissima* (L.) Kunth.

Habita en una zona muy reducida del entorno mediterráneo, la correspondiente al sureste ibérico y al noroeste de África, y abunda en suelos de mala calidad para los cultivos apareciendo en suelos pedregosos, arenosos o salinos.

DISTRIBUCIÓN DEL ESPARTO EN LA PENÍNSULA IBÉRICA Y BALEARES

PROCESOS DE DEGRADACIÓN DEL ESPARTAL

Orígenes de su uso

Durante siglos, el hombre ha sabido aprovechar los recursos que la naturaleza le ha facilitado. Los primeros pobladores de la península construían sus herramientas con piedras y palos, sus utensilios con barro, sus ropas con pieles de los animales que cazaban, y así, supieron proveerse de los elementos que necesitaban directamente de la naturaleza.

Conforme ha ido evolucionando la tecnología, estos elementos han sido sustituidos por otros más prácticos, más duraderos y mejor diseñados. Así llegó el bronce y el hierro, los tejidos, la decoración de las piezas de barro, los pigmentos...

Desde el inicio de la cultura ibérica, el esparto ha sido un elemento fundamental en la vida cotidiana, con él se ha confeccionado objetos tan variados como el calzado, utensilios de transporte, utensilios domésticos, aparejos de animales, utensilios agrícolas, antorchas, cuerdas y protecciones de las viviendas entre otros.

Los historiadores consideran que fue introducido por los pueblos aragóricos, en cuyos yacimientos se han encontrado vestigios de su uso.

En la Hispania romana, Plinio dejó constancia del uso que hacían de él, y afirma que se comenzó a emplear de manera general en las guerras púnicas, así como que se cultivaba en algunas partes de Carthago Nova para usos tan variados como hacer fuego, antorchas, calzado y los pastores se confeccionaban las ropas con él. Otros autores clásicos como Tito Livio y Estrabón, recogen también su importancia en sus escritos.

Los vestigios más antiguos del uso del esparto en la Península Ibérica se encuentran en la Mina de la Cueva de los Murciélagos en Albuñol (Granada), donde se encontró elementos empleados para el trabajo por un minero romano tan variados como protecciones del cuerpo, un gorro, una cantimplora de esparto embreado, capazos para el transporte y unas esparteñas exactamente iguales a las que se han venido gastando por los valencianos hasta hace bien pocos años. Al ser esta planta exclusiva del Sureste Ibérico y del Norte de África, es fácil entender que los romanos aprendieron las técnicas de confección del esparto de los habitantes de Iberia.

Estos vestigios con más de 2000 años nos constatan la idea de la importancia del esparto desde el origen de nuestra civilización.

Durante siglos el esparto fue elemento de uso común y de intercambio, cartagineses y romanos lo utilizaron comúnmente, y se creó un interesante mercado de esta fibra vegetal que resultaba necesario para los avances tecnológicos en la navegación que iban a devenir hasta bien entrado el siglo XX.

EL ESPARTO EN LA EDAD MEDIA

"E encara en mar són molts necessaries le dites gumeses d'espart qui es fan en aquesta terra".
Francesc Eximenis.

Principales centros comerciales o de manufactura

Reinos de Taifas (Hasta Siglo XIII)

Reino de Valencia (Siglos XIII - XV)

Durante la Edad Media

se desarrolla una importante industria cordelera de fuerte arraigo en todo el país, que contaba con abundante materia prima. Además, se comercializa una amplia gama de productos manufacturados: alpagatas, cuerdas, esteras, capazos...

En 1311,

para poner fin a los pleitos que había con los artículos de cuerda hechos en Liria, se reunieron los veedores de los cordeleros de Valencia con los Jurados y el Mostaçaf a fin de que los trabajos de cuerda redonda, mediana o gruesa y los de las esteras, estuvieran bien hechos y de un modo igual.

Faicar

derecho que se cobraba por el permiso para salir al monte a recoger esparto. De valor escaso, a mediados del S. XV se arrendaba por 30 libras.

Generalitat

de la treta de l'espart obrat o per obrar. Era el impuesto por el comercio de obra de esparto, en 1406 era de dos dineros por cada libra que alcanzara el producto en el mercado.

Espardenyes

debían estar confeccionadas con buen esparto, teniendo cada una 26 puntos y sobre el pie 11 cuerdas, y detrás en el talón 4 cuerdas. Así calzaban los valencianos del siglo XIV.

Crevillent

mantuvo a lo largo del S. XV entre 25 y 29 obradores de esparto, confeccionando todo tipo de utensilios agrícolas y navales. Destacó la confección de esteras y esparteñas.

Liria y Bétera
Centros comerciales y manufactureros

Manises y Paterna
Comercio de *enxarrels*, embales de esparto para proteger la cerámica exportada.

Xàtiva

"es una bonita villa con castillos... se fabrica papel como no se encuentra otro en el mundo"

Ibn El Edrisi, Geógrafo árabe (1100-1128)

Xàtiva

Fabricación de papel con esparto

Reinos de Taifas

destacó la manufactura del esparto en las comarcas del sur, sobre todo para abastecer a la industria naval.

Alacant

Exportación a todo el Mediterráneo de aparejos de pesca y cordelería

Exportación a Oriente de manufacturas de esparto

Elx y Crevent

Fabricación de esteras

Aparejos pesqueros, cordelería y esparteñas

Orihuela

Cultivo extensivo de esparto

Se autoriza la libre recolección del esparto

Vila - Real

Comercio de aparejos y utensilios industriales.

Gremi d'Esparters

En 1373 comunican a los Jurados de la Ciudad de Valencia que eligen el color verde como distintivo. Los Capítulos del gremio fueron aprobados en 1455 y sus Ordenanzas en 1497. Su patrón era San Onofre. La fiesta propia se celebraba en el altar de San Francisco en el Convento del Carmen de la Ciudad de Valencia.

Coses Vedades:

Existió la prohibición de llevar desde Valencia a Castilla determinados productos, entre los que se encontraba el esparto: "Diverses coses vedades, així com són: armes, argent, or e moneda d'or o d'argent, pega, ferre, canem, fusta, alquitrí, espart e altres coses ja prohibides o vedades". Batlle General del Regne de València, 1404.

Exportación

Los productos elaborados con esparto alimentaron un activo comercio tanto en el interior del Reino como en el exterior, fundamentalmente por vía marítima.

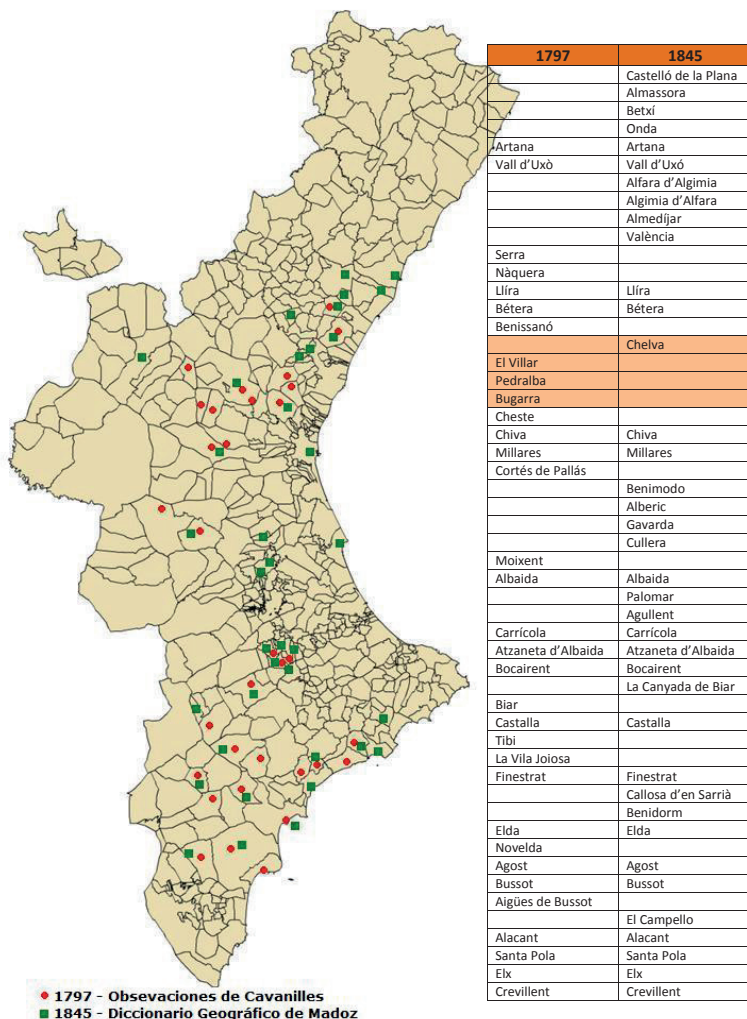
La cordelería de Alicante

fue famosa, pescadores y marinos valencianos iban allí a comprar los aparejos de esparto. Pero al ser sus medidas diferentes a las de Valencia veían sus mercancías decomisadas por el Mostaçaf de la Ciudad de Valencia.

Los andamios

se armaban con trenilla, una cuerda de esparto, que se comercializaba especialmente en Vila-Real, en rollos de 20 varas valencianas.

LOCALIDADES MANUFACTURERAS O PRODUCTORAS DE ESPARTO SIGLOS XVIII y XIX

El Siglo XIX finaliza con un sector productivo espartero familiar de autobastecimiento que además proporciona rentas auxiliares a las familias de agricultores, y que así continuaría hasta avanzado el siglo XX, y por otra parte, un importante sector productivo que genera cantidad de puestos de trabajo en las comarcas de origen del esparto, que presenta una fuerte grado de industrialización y que se dedica fundamentalmente a la producción de bienes de equipo de carácter industrial (cordería, enses navales, redes, recipientes...) orientado a la exportación al Imperio Británico y a América.

Realizado por Robert Rubio i Vicent - penyaparda@gmail.com - Andilla, 2010

VARIANTES DIALECTALES DEL HABLA CHURRA

La influencia del área lingüística valenciana o aragonesa en cada municipio se refleja en la distribución geográfica del uso de algunos términos. Esta variable dialectética viene marcada por las repoblaciones históricas, la proximidad al dominio del catalán o las relaciones comerciales mantenidas históricamente.

El vocabulario. Material y métodos.

Con motivo de las exposiciones realizadas en diversos pueblos, y viendo el interés que despertaba en la población en general allí donde se realizaban, y a través de la exposición pública de los elementos que conforman la colección, y mediante entrevistas a los asistentes, se recogen diversas palabras relacionadas con los nombres de los elementos expuestos así como otros que no figuran presentes.

El principal objetivo de este trabajo es etnológico, dejando la interpretación filológica a especialistas en estas materias.

En el vocabulario se ha recogido palabras que se emplean en el tratamiento de la planta, la confección de elementos, la comercialización de los mismos y el nombre de cada uno de ellos.

Respecto al nombre de los mismos cabe decir que muchos de ellos no se encuentran en la actualidad más que como recuerdo por haber perdido funcionalidad, en especial los relacionados con los trabajos con caballerías o la confección para autoabastecimiento de elementos domésticos o de calzado.

La concreción del vocabulario se refuerza con la consulta bibliográfica en publicaciones especializadas y se filtra el resultado de los mismos con el fin de eliminar definiciones o conceptos que no resultan del todo acertados, motivado normalmente por el paso del tiempo de los recuerdos de los entrevistados.

Cuando la definición de los autores consultados es la más acertada al sentido de los informantes, se indica la transcripción literal de la misma.

También se han eliminado de las palabras recogidas en campo, las contaminaciones inducidas por el empleo actual de palabras normativas (castellanas o valencianas) y que desvirtúan el objetivo del vocabulario.

Se ha incluido las palabras con seseo que así vienen recogidas en Llatas (1959) por considerarlas de interés etnológico.

El conjunto del vocabulario recoge **123 palabras** relacionadas con el entorno del trabajo del esparto en la Serranía de Valencia.

Ámbito geográfico

El ámbito geográfico en el que se desarrolla el trabajo de campo están todos incluidos en la Serranía de Valencia, y comprende los municipios de Alcublas, Alpuente, Andilla, Aras de los Olmos, Calles, Chelva, Gestalgar, La Yesa, Pedralba, Sot de Chera o Sote, Titaguas y Villar del Arzobispo o El Villar.

Conclusiones

Se ha comprobado la existencia de un vocabulario uniforme respecto a esta actividad en el área de estudio, en un entorno cultural similar, pese a estar conformado por personas que en muchos casos, en los tiempos en que se dedicaban a la actividad del esparto, habrían tenido nulo o escaso contacto entre sus poblaciones, debido principalmente a la dificultad de las comunicaciones.

Se ha comprobado la existencia de dos zonas dialectales en el área de estudio, basada esta conclusión en la supervivencia incluso actual de las dos variantes nominales de una de las formas básicas del esparto, la llata o pleita y de uno de los elementos más utilizados en su momento, la sarria o saria, y cuya distribución de los dos sustantivos coincide geográficamente.

Se reafirma la existencia de un habla con peculiaridades propias distintas de su entorno en El Villar, tales como vocablos exclusivos o el seseo.

Existen palabras muy comunes en otras comarcas castellanas limítrofes que no han sido observadas en nuestra comarca (por ejemplo cofín).

Agradecimientos

A Simona Simons, chelvana que nació en Holanda, por fomentar y divulgar nuestra cultura y profundizar en su investigación.

A mis entrañables andillanos Miguel Vicente “el Llongo” y Encarna Alvarado, por sus amables enseñanzas.

A todas las personas que nos han ayudado en la celebración de las exposiciones y nos han abierto su conocimiento y sabiduría.

Vocabulario técnico de las actividades relacionadas con el esparto en la Serranía de Valencia.

Aguaderas. Especie de serón para transportar cántaros. Sote.

Aguja de bordear. Aguja más fina de las empleadas en el trabajo del esparto, empleada para realizar acabados con hilo en las orillas de los elementos confeccionados. Andilla.

Aguja de trasmallar. Aguja metálica o de madera, recta o curva, diseñada para unir las piezas de llata o pleita. *Uso general.*

Aguja esparteñera. Elemento metálico punzante con un agujero u ojal en la punta para poder enhebrar hilos y un mango de madera para poder hacer fuerza, diseñada especialmente para la confección de esparteñas. *Uso general.*

Aguja saquera. Aguja metálica o de madera, recta o curva, para atar y reparar sacos de fibra vegetal. *Uso general.*

Alportaderas. Aguaderas. *Uso extendido.*

Amerar. Acción de poner el esparto a remojo. *Uso general.*

Ansajá. Nudo con cabo en el extremo de una cuerda. El Villar.

Anteojeras. Elemento empleado para proteger los ojos de las caballerías especialmente en la trilla. Tuéjar.

Antiojeras. Elemento empleado para proteger los ojos de las caballerías especialmente en la trilla. *Uso general.*

Antojeras. Elemento empleado para proteger los ojos de las caballerías especialmente en la trilla. Ademuz. *Uso general.*

Aventador. 1.- En Llatas, V.: Instrumento para oxear las moscas. (oxear = usear) 2.- Trozo de pleita cosida a un mango para avivar el fuego. El Villar. Sote.

Baleo. Estera grande de esparto destinada a depositar el grano del cereal al aventar. En Llatas, V.: 1.- La estera que lleva detrás el carro. 2.- Ruedo grande de esparto o pleita con un reborde de lo mismo que se destina, ordinariamente, a depositar los granos. 3.- Estera de llata cosida de forma ovalada, cuadrada o redonda. Alpuente, Andilla, Aras, Tuéjar- *Uso general.*

Balsa. Espacio preparado para remojar el esparto. *Uso general.*

Baquetera. Sarnacho. Jaula para caracoles. *Osset*.

Barriguera. Cingla o cincha que pasa por la barriga de la cavallería. Alpuente

Barsa. En Llatas, V.: Burjuleta. Pieza de estera en forma de saco que prende de uno de los varales del carro, donde se colodca la boija de agua que llevan al campo los labriegos. Alcublas, Chelva, Domeño y Gestalgar, El Villar, Alcublas, Domeño, Gestalgar, Chelva.

Barza. Recipiente de esparto con tapa y asa para el transporte. Chelva, Andilla, Aras, Titaguas. Tuéjar, Chelva

Boso. Bozal. El Villar, Alcublas, Domeño, Gestalgar, Chelva, La Yesa

Bozo. Bozal. Chelva.

Braza. Unidad de medida, aprox. 35 cm. El fascal o la trenilla se comercializa en madejas de 12 o 24 brazos. Uso general.

Brin. Cada uno de los hilos de esparto fascado. Uso general.

Buc. Colmena de esparto y falso esparto. Uso general.

Camal. En Gargallo: Cada uno de los elementos que juntos y torcidos forman una cuerda. Ademuz.

Camal. Medida de longitud. Un haz de cuerda tiene 25 camas. Uso general.

Capasa. En llatas, V.: Especie de cestilla de esparto que contiene la cebada que sirve de pienso a las caballerías. El Villar.

Capaza. 1.- Pieza para cubrir los genitales del macho cabrío 2.- Media sera para cubrir la colmena. 1.- Sote, Andilla 2.- Titaguas, Andilla.

Capazo barchillero. Capazo de dimensión tal que contiene una barchilla, 10 kg de grano aprox. Uso general.

Cerneja. 1.- Trenza de 3 o 4 mallas. 2.-Cuerda de esparto más hancha que el cordil. Aras, Titaguas, Tuéjar.

Cingla. Cincha. Faja trenzada de esparto picado u otros materiales vegetales usada en las caballerías para asegurar la albarda o la silla de montar. Andilla. Uso General.

Ciscla. 1.- Almohadilla en forma anular para apoyar el caldero. Aras, Titaguas. 2.- Técnica de trenzado de plantas con hojas anchas como la boga (*Typha latifolia*) o el margallón (*Chamaerops humilis*).

Cisclar. Técnica de trenzado de plantas con hojas anchas como la boga (*Typha latifolia*) o el margallón (*Chamaerops humilis*).

Codal. Medida antropomórfica. Distancia entre la punta del dedo índice y el codo. De uso comercial.

Cogujón. Cada una de las bolsas del serón. Sote. (*Cujón* uso general).

Corbo. Recipiente de esparto para transporte reforzado con armazón de madera. En Chelva era usado habitualmente para el transporte de cochinitillos entre otras cargas delicadas. En Llatas, V.: Cuévano en forma de canasto. Chelva.

Cordar. En Gargallo: Poner cuerda a una cosa o guarnecerla con ella. Alpuente, Sote, Andilla

Cordil. Cuerda de esparto de dos o tres mallas. En Llatas, V.: Cordel. Sote, Andilla, Chelva, Aras, Alcublas. Uso general.

Corducho. Arte de pesca con cuerda de esparto picado y anzuelo (anguilas) Sote.

Corvo. Gancho de madera al final de la cinta de esparto para sujetar cargas. Aras, El Villar, Andilla.

Cos. 1.- Cuerpo metálico de la aguja esparteñera. 2.- Parte terminal de la aguja esparteñera donde se ubica el ojo para enhebrar. Sote.

Cujón. Fondo de cada una de las bolsas del serón. Uso general.

Diñuelo. Cuerda fina coser serones, capazos, etc. Alpuente, Aras, Alcublas, El Villar, Tuéjar.

Enguizcar. Cazar con varillas de esparto y adhesivo de origen natural o guizque. El Villar, Andilla.

Espartá. En Llatas, V.: Conjunto de espartos untados con liga o guizque. Chelva, Chulilla y La Yesa, El Villar.

Esparteña. Alpargata. Uso general.

Esparteñería. Alpargatería. Uso general.

Esparteñero. Alpargatero. Uso general.

Espartín. Esportín. En Llatas, V.: Capacho de esparto con dos agujeros, uno mayor por donde se llena de la aceituna ya molida para prensarla. Chelva, Tuéjar.

Esparto. 1.- Planta de la familia de las Gramíneas, con las cañas de unos 7 dm de altura, hojas radicales de unos 60 cm de longitud, tan arrolladas sobre sí y a lo largo que aparecen como filiformes, duras y tenacísimas, hojas en el tallo más pequeñas. Tiene flores en panoja espigada de 3 dm de largo, y semillas muy menudas. 2.- Hojas de esta planta, empleadas en la industria para hacer sogas, esteras, tripe, pasta para fabricar papel, etc. Uso general. RAE 2001.

Esparto cocido. Esparto amorado y fermentado por acción de los microorganismos presentes en el agua en descomposición. Alcublas, Chelva, Domeño, Chulilla, Gestalgar, La Yesa. Uso general.

Esparto crudo. Hojas de esparto cosechadas y secadas para usar en confección de elementos variados, principal componente de la llata o pleita. Uso general.

Esparto picado. Esparto deshilachado por la acción de golpear las hojas de esparto con la maza de picar sobre la picadera. 1.- El Villar, Chelva, Chul, Dom, Gest, Yesa, Sote, Alcublas. Uso general.

Esportín. Capacho de esparto para prensar la oliva molida. El Villar, Chelva, Chulilla, Alcublas, Gestalgar. Uso general.

Estiba. Capazo grande. Uso general.

Estora. 1.- Estera de esparto 2.- Pieza para que no se salga el producto de los carros. Uso general.

Estorar. Esterar. Sote.

Estorero. En Llatas, V.: Esterero. Aras, Alpuente, El Villar, Alcublas, Chelva, Chulilla, Domeño, Gestalgar, La Yesa, Pedralba, Tuéjar, Sote.

Estorín. Baleo, ruedo, esterilla. Aras.

Estropajo. Acepción 2.- Porción de esparto machacado, que sirve principalmente para fregar. RAE 2001. Uso general.

Fajos. Conjunto de 12-13 kg comprado el esparto comercializado para ser trabajado. Uso comercial.

Fascal. Trenza de tres ramales. Uso general.

Fascao. Confección de 15 mallas. 7 por cada lado y una que trabaja. Sote.

Fascar. Hacer sogas, pleita o cuerda con esparto. Trenzar esparto. Aras, Andilla. Uso general.

Guadera. Cestica de esparto donde se meten los cuchillos del matapuerco. Gestalgar.

Guaderas. Aguaderas. El Villar, Alcublas, Chulilla, Domeño, Gestalgar, La Yesa.

Guita. Trenza de 1 cm de ancho de esparto crudo. Uso comercial.

Hilos. Medida de longitud. Uso tradicional.

Honda- Instrumento asociado a la actividad del pastoreo usado para lanzar piedras a larga distancia. Uso general.

Jarama. Banda de esparto cosida que sirve para hacer zapatos. Losilla.

Jareta. 1.- Terminaciones del trabajo. 2.- Pleita. Uso general.

Jeme. Medida antropomórfica. Distancia que hay desde la extremidad del dedo pulgar a la del índice, separado el uno del otro todo lo posible. RAE.

Llata- 15 camales de brines de esparto trenzados entre sí. 7 por cada lado y uno que va y viene. Andilla, El Villar, Chelva, Domeño, Gestalgar.

Llatero. Persona que trabaja la pleita. Aras.

Madeja. Conjunto de 24 hilos comercializados para trabajar. Uso comercial.

Malla. Cada grupo de brines de esparto que se usan para trenzar. Formada por más de un brin. El Villar.

Manejo. Cantidad de esparto cocido y picado para ser trabajado. Uso comercial.

Margual. Instrumento para mover el aire.

Maza. Instrumento de madera de carrasca usado para el picado del esparto. Alpuente, Tuéjar, Andilla.

Media Vara. Medida de longitud equivalente a dos palmos. Aras.

Mida. Medida. Uso general.

Ñiñuelo. Cordel de tres hilos. En Llatas, V.: Cordel. (Alcublas, Casas Bajas, Chelva, Domeño y Gestalgar). Titaguas.

Palmito. Elemento confeccionado para avivar el fuego. El Villar.

Palmo. Medida antropomórfica. Unidad de medida, aprox. 21 cm. Uso general.